

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Анотація. Стаття присвячена аналізу історичних поглядів Михайла Драгоманова – видатного українського мислителя і політичного діяча. М. Драгоманов брав активну участь у громадівському русі, займався науковою роботою з фольклору, етнографії та історії української культури, викладав на кафедрі всесвітньої історії у Київському університеті, де написав свої перші дослідження з історії Римської імперії. Як науковець працював у Німеччині, Австрії, Чехії, Італії, Польщі, Швейцарії та інших країнах. Праці М. Драгоманова засвідчують, що він дотримувався думки про еволюційний розвиток суспільного життя, був прибічником порівняльного методу в історії. Цей видатний українець посів важливе місце у вітчизняній історіографії.

Ключові слова: М. Драгоманов, В. Антонович, О. Пріцак, Київський університет, громадівський рух.

Leskiv M. M.

HISTORICAL VIEWS OF MYKHAILO DRAGOMANOV

Abstract. The article is dedicated to the analysis of the historical views of the outstanding Ukrainian thinker as well as politician Mykhailo Drahomanov. M. Drahomanov took an active part in the «gromadivskyj» movement, engaged in scientific work with folklore, ethnography and history of Ukrainian culture, taught at the Chair of world history at the Kyiv University where wrote his first research on the history of the Roman Empire. As a scholar he worked in Germany, Austria, Czech, Italy, Poland, Switzerland and others countries. Labor M. Drahomanov certify that he's thought of evolutionary development of social life, was vocal about the comparative method in history. This outstanding Ukrainian took an important place in Ukrainian historiography.

Keywords: M. Drahomanov, V. Antonovych, O. Pritsak, Kyiv University, «gromadivskyj» movement .

Постановка проблеми. Михайло Драгоманов (1841-1895) увійшов в історію насамперед як видатний український мислитель і політичний діяч. Одночасно він був непересічним істориком, який залишив помітний слід у вітчизняній історіографії.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз історичних поглядів М. Драгоманова.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Драгоманов народився у м. Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика, котрий походив із козацької старшини.

Спочатку М. Драгоманов навчався в Гадяцькому повітовому училищі, а потім у Полтавській гімназії. Після закінчення гімназії, з 1859 по 1863 рр., навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. В ці роки виявилася радикально-опозиційна діяльність юнака щодо реакційної національної політики царизму.

Гострою критикою самодержавства відзначилася промова М. Драгоманова біля труни Т. Шевченка у травні 1861 р., коли тіло покійного поета провозили з Петербурга через Київ. Цей та інші виступи зробили М. Драгоманова широко популярним серед прогресивно настроєного студентства. У той час він брав активну участь у громадівському русі, займався науковою роботою з фольклору, етнографії та історії української культури.

З 1864 р. М. Драгоманов займав посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії в Київському університеті. При кафедрі Київського університету написав перші свої дослідження з історії Римської імперії (“Імператор Тіберій” (1864), “Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого”, “Про становище жінки в І ст. Римської імперії” (1865), одне з яких “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) захистив у 1870 р. як магістерську дисертацію.

Восени 1870 р. М. Драгоманов одержав відрядження за кордон для розширення своїх наукових знань. У ті часи це було звичайне явище для науковців університету. Він знаходився два з половиною роки в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії, Польщі.

Наслідком тривалої копіткої спільної праці М. Драгоманова і професора університету В. Антоновича, розпочатої ще в 1869 р., стали універсальні два томи “Исторические песни малорусского народа” (1874 – 1875) з ґрунтовними історико-філологічними коментарями фольклорної спадщини від X до XVII століття – від епосу дружинного й князівського періодів до козацьких часів Б. Хмельницького включно.

Восени 1875 р. в атмосфері урядової реакції, що посилювалася перед Емським указом царя, який забороняв українську мову і культуру, М. Драгоманова звільнили з університету “по 3 пункту”, тобто без зазначення мотивів звільнення, і взяли під нагляд поліції. Уникаючи переслідувань, у 1876 р. він залишив Київ і назавжди емігрував за кордон. Київська “Громада” доручає М. Драгоманову заснувати на її кошти у Львові чи Відні видання збірника або журналу, який пропагував би ідеї українофільства. Однак через переслідування заснувати вільну українську пресу не вдалося ні у Львові, ні у Відні.

М. Драгоманов знаходить притулок у республіканській Швейцарії. У Женеві з 1878 р. він видає прогресивний суспільно-політичний збірник “Громада”, а з 1880 р. разом із Подолінським і Павликом – журнал “Громада”. У цих виданнях М. Драгоманов опублікував цілий ряд історичних праць, брошур, блискучих памфлетів.

Гострі політичні виступи та програми М. Драгоманова, його прагнення підштовхнути українофілів вліво викликали у них невдоволення. Між старою київською громадою і М. Драгомановим визрів конфлікт. Він перестає діставати кошти на утримання друкарні в Женеві.

Останні роки життя М. Драгоманов прожив у Софії, де став професором загальної історії щойно створеної Вищої школи. Та сили вченого через важку хворобу танули. 20 червня 1895 року М. Драгоманова не стало.

Творчість і політична діяльність М. Драгоманова завжди привертала найпильнішу увагу дослідників.

Із сучасних істориків зважену об’єктивну оцінку політичних поглядів вченого дав професор О. Прицак, який зазначає, що М. Драгоманов створив плюралістичний світогляд, складовими якого були лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (неполітичний) соціалізм [1].

Справді, праці М. Драгоманова засвідчують, що він дотримувався думки про еволюційний розвиток суспільного життя (“Порядки ростуть, а не робляться”). Той же еволюціонізм давав драгоманівській історіософії змогу відчувати постійну мінливість історичного процесу, відсутність у ньому чогось постійного, застиглого, нерухомого. Критерієм оцінки історичних явищ для М. Драгоманова була Герберівська ідея поступу. В магістерській дисертації “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” та інших своїх працях він не раз висловлює гарячі тиради про поступу в історії і висловлює віру в той поступ.

В залежності від свого соціологічного розуміння історичного процесу М. Драгоманов будує свою історичну методологію, що була новим словом у тогочасній українській історичній літературі.

М. Драгоманов дотримувався у своїх історичних творах порівняльного методу і не раз критикував тогочасних українських істориків саме за відсутність у їх дослідженнях цього універсального прийому.

М. Драгоманов, наприклад, тонко підмітив хиби в історичних працях П. Куліша і рекомендував для їх усунення використати метод порівняльних студій. «Куліш, – писав М. Драгоманов, – один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, які не хотіли терпіти козацтва та Петра I та Катерину II, що зруйнували Січ й т. ін. Розбишаками вийшли козаки в П. Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайно наші вчені, оглядав історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом П. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи – рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів – були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями».

Досить високо оцінював М. Драгоманов В. Антоновича, про якого писав: «Між теперішніми істориками України перше місце займає В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але, – додавав М. Драгоманов, – коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тобто викладом, освіченим ідеєю» [2].

Значаючи хиби сучасних йому істориків, М. Драгоманов давав також і поради, як саме треба організувати план наукового дослідження. В «Чудацьких думках» він пише, що завдання українського історика

є «звернути увагу на зріст чи упадок людностей, господарства, порядків і думок громадських і державних, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській». Але «зложити правдивий суд над усіма ваганнями сил всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким самим способом можна вчинити правдивий суд і почасти над нашим козацтвом – над його вартістю і хибами, над причинами його смерті, (посередніми, як і побіжними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в архів і признати навіть шкідливим для поступу» [3].

Так М. Драгоманов, прибічник порівняльного методу в історії, ставив перед істориками вимоги, які, на його думку мали би допомогти українській історіографії стати справжньою наукою, зрівнятися з науковими досягненнями науки західноєвропейської.

Важливо підкреслити, що вчений нерідко виривався за рамки позитивістського вчення, його приваблює аналіз не тільки співвідношення соціальних сил, а й весь соціальний світ людини. Тут ще нема, зрозуміло, детального розгляду суспільства як цілісного організму, де постійно взаємодіють економіка, політика, соціальні відносини, духовна культура, де кожен елемент виступає як частина системного цілого, але в багатьох працях Драгоманова помітне прагнення до комплексного аналізу.

Один із дослідників спадщини М. Драгоманова – І. Романченко – справедливо вбачав силу його історичного методу в тому, що вчений і публіцист «умів бачити загальне і особнє, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне у їх тісному взаємозв'язку, в єдності конкретного історичного процесу» [4].

М. Драгоманов порівняно мало працював над темами суто історичними, але, незважаючи на це, майже у всіх своїх численних публіцистичних, літературних та етнографічних працях він висловлює той чи інший погляд на минуле в цілому або на певну епоху, окреме історичне явище.

Яким же склалося у М. Драгоманова розуміння історичного розвитку України?

Насамперед скажемо, що М. Драгоманов виробив власну періодизацію історії України. Він її поділяв на княжо-городський період, феодално-литовський, пансько-польський, козацький і царсько-російський з окремим, як М. Драгоманов висловлюється, «виділом періоду цісарського й конституційно австрійського» [5].

Торкаючись у своїх працях того чи іншого періоду української історії, М. Драгоманов завжди порівнює його з історією інших країн та народів, а також оцінює історичні події зі своїх позитивістських принципів та світоглядних засад.

Так, у популярному дослідженні «Про українських козаків, татар та турків» він коротко зупиняється на давній історії України, зазначаючи при цьому, що руські багато горя терпіли спочатку від хозар, пізніше від печенігів і половців. Але найбільше постраждала Русь від нападу великої татаро-монгольської орди, яка під проводом Батия руйнувала міста і села, вбивала людей. Та років за 200 татарська орда розділилася й ослабла. Але не встигла Україна міцно встати на ноги, а «вже новий народ насунувся на неї з другого боку, від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільно».

Литовський період в українській історії (період федерації трьох народів: литовців, білорусів, українців) дістає у М. Драгоманова цілком позитивну оцінку. М. Драгоманов вважав цю державу федеративною, яка утворилася на основі вільного союзу і що такий союз відкривав великі колонізаційні можливості, так потрібні для людської цивілізації та прогресу.

Зовсім інакше значення для цивілізації й прогресу, на думку М. Драгоманова, мав польський період в українській історії. Він вніс у життя Східної Європи цілу низку непоправних помилок. Однією з найбільших серед них було об'єднання українських та білоруських земель із Польщею.

«Унія Білорусії і України з Польщею, – і то виключно політична, могла б утриматись тільки тоді, коли б ця унія була дійсно федеральною, – настільки можлива була федерація уже шляхетської Польщі з ще різношерстими – феодалними Литвою і Білорусією і досить демократичною Україною, але польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому приготували розпад унії, який повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже досить притягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природних їй союзів з Сілезією, Чехією і Угорщиною, де тим часом встиг пустити коріння німецький елемент, який повинен був відновити наступ і нову Польщу» [6]. Оцінюючи критично приєднання українських земель до Польщі, М. Драгоманов, однак, припускає і певні резони. «З'єднання (України з Польщею), – писав М. Драгоманов, – носило в собі зародок розпаду. Хоча з кінця XV ст. воно означало ще один резон існування: необхідність для України відбиватися від нового Drang nach Osten, – від турецького руху від гирла Дунаю на північний схід, що нахилив українців до закріплення унії з Польщею в 1569 році» [7].

Новий період української історії, коли Україна переходить під зверхність Москви, викликає у М. Драгоманова найбільше критичне ставлення. Історик називає цей період «пропащим часом» для української

культури, оцінюючи розвиток її з погляду ідеї прогресу. На думку М. Драгоманова, польський тиск на Україну, збільшений агресією з боку турків і татар, робив «сумнівною можливість самостійного існування України» і кінець-кінцем привів її до об'єднання з Московією.

Але Москва не зуміла свідомо направити свою політику по лінії прогресу, а навпаки, робила всякі перешкоди для прогресивного розвитку України.

Москва виявила до України не меншу невмілість, ніж перед тим виявляла її Польща. «Польські політики прикладали до Білорусії і України мірку шляхетської республіки і католицької адміністративної нетерпимості; московські стали застосувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової» [8].

Почавши мову про Москву, М. Драгоманов присвячує цьому багато місця у своїх статтях і в своїй великій історико-публіцистичній роботі «Україна і центри». Його ставлення до Росії неприховано критичне і негативне. «Трошечки тільки пригляньтесь, – пише історик, – з лупою, коли не з мікроскопом, до хуторів та сел, то й побачите, що уся державна історія Росії єсть ніщо друге, як тільки спустовання країв, рабування й задурування їх, а зовсім не «собирание», для того мов би, щоб потім освітити їх європейською наукою і ошасливити усякими благами» [9].

Трагізм російської історії, на думку М. Драгоманова, полягав в тому, що Росія не могла утворити федеративного союзу. В державній ідеології московських давніх і нових публіцистів це особливо проявлялося, і М. Драгоманов уїдливо картає московський централізм, що нищив прогрес, і в його практичному здійсненні, і в ідеологічному виявленні.

Власне, єдина вартість російських центрів (Москви і Петербурга), на думку історика, полягає в тому, що вряди-годи через них приходять західноєвропейське «високоуміє», але українцям нема чого дякувати «центрам» і за це, бо на Україні задовго до того, як центри установили над нею опіку, були тривкі й міцні зв'язки з Західною Європою, з її ідейним життям та соціальним поступом. Петровське «вікно в Європу» не так уже цінне для України, бо й до того «без дубинки Петра I наш Петро Могила вчивсь в Парижі, посилав в Європу вчитись молодих людей... за 40 років до Петра I був в Голландії наш Немирич вкріпив там свої федеральні і вільні думки, з котрими написано гадяцькі комісії 1658 р., та й сам Петро мусив брати в Петербург нашого Прокоповича, котрий і без нього бував в Європі. Для нас Петербург став справді вікном в Європу тільки з кінця XVIII ст., коли вже до останку заїла нас централізація» [10].

Критикуючи російський централізм, М. Драгоманов вважав, що в українському історичному процесі більше схожого з історичним процесом Західної Європи, аніж Європи Східної. Вдумуючись глибше в еволюцію суспільного життя на Україні, історик старався знайти там те, що здавалося йому на підставі спостережень над життям Західної Європи цінним і важливим для поступу і для наближення до «безначального ідеалу» суспільної організації.

Велике культурне значення, яке мала в Західній Європі реформація, примушувало М. Драгоманова торкатися питань реформаторського руху в Україні. Правда, з цього приводу він висловив лише окремі, але дуже важливі думки. «У нас, – писав учений, – недооцінюють і до кінця не розуміють навіть літературного руху, що одбувався в XVI-XVII ст. З печатної діяльності цієї доби роблять надто одноманітний вибір. На неї дивляться тільки, як на православну реакцію пропаганди католицизму. Тим часом, літературний рух Литви і Волощини в XVI ст., правда, концентрувався коло релігійних справ, але був відбиткою літературного руху епохи відродіння наук і реформації, спільного усім тодішнім європейським країнам, в число котрих входила і тодішня Україна, хоть, звісно, відбитком найслабшим» [11].

Інтерес викликають погляди М. Драгоманова на козаччину. Він рішуче заперечує погляд на козаків, який визнає їх розбишаками. В козаччині М. Драгоманов вбачає два позитивні моменти: 1) протест проти тяжких для народу суспільних порядків і 2) колонізаторський та оборони Руської землі від чужинців. На думку історика, українське козацтво у свою кращу пору прийняло в свої ряди не лише простих селян та міщан, але й освічені й культурні верстви українського народу і тим самим розширило свідомість національно-визвольних змагань. У свідомості їм допомогло і те, що боротися українським козакам, на відміну від російських, довелося проти чужої, а не своєї держави. Отже, боротьба українського козацтва з Польською державою була «боротьбою принципів», тоді як бунти й виступи великоруського козацтва залишалися виключно «боротьбою інстинктів». В боротьбі з Туреччиною українські козаки, на думку вченого, виступали представниками самостійної народної політики.

М. Драгоманов високо оцінював політичний устрій, який виробило українське козацтво. «Козацькі республіки старої України були набагато ближчими до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна в даний час. Ці республіки мали свої недоліки і в минулому, – але все

таки вони були республіками, все таки, наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну общину і при цьому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику, як завгодно стверджувати офіційним історикам польським (Шуйський) і московським (Соловйов), все таки в Гетьманщині сотня була по крайній мірі в принципі, самоврядною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися форми загальнонародного представництва» [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Історичний розвиток українського народу, на думку М. Драгоманова, мав би зовсім інші результати, коли б цей розвиток не був штучно перерваний російською владою. Нормальний розвиток України мав би піти в напрямку зміцнення народної самоуправи та демократичного самовизначення, тобто тими дорогами, що вони накреслювалися в період боротьби українських мас за свої права, своє вільне існування. А раз так, то, на думку М. Драгоманова, слід шукати тих способів, щоби історичну помилку чи історичний злочин, заподіяний українському народові, так би мовити, виправити.

А виправити помилки минулого можна тільки в тому разі, коли національно-свідома і демократична українська інтелігенція здолає «ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії XVIII ст.», здолає до тої перерваної нитки додати культурні та соціальні надбання, багатства ідей і планів соціальної реорганізації суспільства, вироблених європейськими народами. Виходячи зі свого розуміння української історії, тісно поєднуючи європейську думку із здоровими традиціями українських мас, будував М. Драгоманов і свою суспільну ідеологію, і свою політичну роботу.

Дана тема, є, на наш погляд, перспективною і потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пріцак О. Історіософія М. Грушевського // М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. 1., – К. 1991.
2. Чудацькі думки про українську національну справу// М. Драгоманов. Вибране. – К., 1991. – С. 489.
3. Там само. – С. 490.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. В 2-х томах. – К., 1970. Т.1. – С.10.
5. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 490.
6. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С. 9.
7. Вольное слово. – 1882. – № 31. – С.6.
8. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С. 9-10.
9. Громада. – 1880. – № 2. – С. 30-95.
10. Там само. – С.425.
11. Гермайзе О. М . Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 9. – С.123.
12. Вольное слово. – 1882. – № 50. – С.14.